

NIEKOĽKO SLOV O ČASTICIACH A O VYJADROVANÍ
EXPRESÍVNE-EMOCIONÁLNEHO OBSAHU A FORMY KOMUNIKÁCIE

Michal Mikluš

Ako sme konštatovali vo viacerých našich prácach,¹ pre častice ako autonómny synsémantický slovný druh, najmä pre geneticky primárne častice, je príznačná či charakteristická schopnosť vyjadrovať oveľa širšiu paletu vzťahov podávateľa reči k jej príjemcovi, ale aj k oznamovanej skutočnosti, k obsahu a členeniu textu (reči), než sa to obyčajne kondenzovane zakotvuje v ich slovnodruhových definíciách.² Aj z hľadiska ich komplementárnej distribúcie v celkovo časovo-priestorovo-lineárne usporiadanej štruktúre výpovede či vety (reči či textu) a podľa svojej semiotickosti sa častice ako "komunikanty" alebo "pragmatikanty" komunikačného oblúku medzi podávateľom reči a jej príjemcom podieľajú na komunikatívnej charakteristike oznamovaného obsahu alebo jeho formy a v dôsledku svojej slovnodruhovej podstaty môžu sa vzťahovať na celú výpoveď alebo len na jej časť či komponent. Môžu totiž vyjadrovať vzťah hovoriaceho k jednotlivým výrazom výpovede, ale aj odkazovať na javy mimojazykovej skutočnosti alebo na kontext. A v niektorých prípadoch môžu pôsobiť dokonca aj ako jeden z vedľajších prostriedkov signalizujúcich determinatívnosť substantíva, resp. určitosť alebo neurčitosť objektu označeného substantívom.

Všeobecne možno konštatovať, že častice, ale aj ďalší vo vysokoškolských učebniciach ruskej morfológie vyčleňovaný autonómny slovný druh z tej istej roviny členenia slovnej zásoby tohto jazyka - modálne slová (v našej terminológii - modémy), sú modálne či modalitu vyjadrujúce, vo väčšine prípadov emocionálne alebo expresívne zafarbené slová a slovné spojenia, uplatňujúce sa častejšie v hovorových hovorených prejavoch.

Jednou z ďalších dôležitých funkcií častíc je ich funkcia zvyrazňovania jazykových prostriedkov v reči (texte). V týchto prípadoch kooperujú často s ďalšími jazykovými prostriedkami, najmä s logickým dôrazom, kategóriou určenosti, poriadkom slov a prozodickými prostriedkami vôbec, vrátane intonácie.

Veľmi dôležitú úlohu pri identifikácii sémantiky častíc hrá aj extralingvistická situácia, v ktorej je realizovaný vyslovený prehovor s časticami, ale aj text a jeho sémantika, ba až reálny svet - univerzum. Najst špecifický, invariálny význam pre každú časticu je preto veľmi obťažné. Navyiac, typické je aj funkčné prekryvanie častíc a mimo kontextu sú vlastne častice ako synsémantiká prakticky zbavené svojho

lexikálneho významu. Na druhej strane sú však spolu s modémami či parentézami základnými lexikálnogramatickými výrazovými prostriedkami spôsobu vyjadrovania vetnej predikácie a modality, ale aj emocionálnosti výpovede. Nie div teda, že v odbornej literatúre existuje celý rad klasifikácií častíc,³ založených na rôznych ich dištinktívnych rysoch, nehovoriac už o tom, že v písaných textoch je veľmi ťažké určiť, či dôraz je na častici alebo nie, a tým aj exaktne stanoviť význam signalizovaný alebo vyjadrovaný časticou.

Osobitne hodno poznamenať, že hoci otázky fungovania častíc a čiastočne aj modém, vrátane ich osvojovania vo vyučovaní ruštiny, ale aj cudzích jazykov, tj. v diglosných a v bilingvistických či až polylingvistických podmienkach jazykových kontaktov a pri všetkých troch typoch vyskytujúceho sa v nich perceptívneho, reprodukčného a najmä produktívneho typu bilingvizmu či polylingvizmu boli u nás doma i vo svete objektom skoro permanentného všeobecnojazykovedného i špecifického a lingvodidaktického výskumu nejedného autora a nejednej publikovanej práce,⁴ predsa možno konštatovať, že doterajšie výsledky ich výskumu sú nepostačujúce z viacerých príčin. Za najzávažnejšiu z nich treba pokladať objektívne danú nevyhnutnosť permanentného rozvoja vied a ľudského poznania vôbec. Navyše treba pamätať aj na ten fakt, že na jednej strane je tu aproximatívny charakter vied a na druhej strane sa s civilizačným procesom ľudstva viac "ozrejuje" či "presadzuje" zákonitosť rastu subjektívneho faktora v celkovom rozvoji spoločnosti a ich jedincov. Pod vplyvom toho sa stáva dynamickejšou aj špecifika individualizovaného odrazu denotatívnej zložky výpovede každým jednotlivcom každého jazykového spoločenstva v rôznej sice miere, ale fakticky u všetkých jeho príslušníkov a pri každej ich činnosti. Pochopiteľne, že svoje tu zohrávajú aj masovokomunikačné prostriedky. Z toho možno vyvodiť, že v súlade s propozíciou a ju odrážajúcou výpovedou vyjadrujúcou jej denotatívnu zložku a modalitú a neoddeliteľnou od vety predikáciou sa v rozličnom pomere kognitívnej stránky komponentov základnej sémantickej štruktúry výpovede odzrkadľuje a štrukturuje v každom výpovednom akte definitívna podoba výpovede i celkový "obraz" prenosu obsahu a formy informácie.

Racionálny a emocionálny základ reči (textu) sú teda nerozlučne späté v ich expresivnosti, sú popreplietané v súčasnosti objektívneho a subjektívneho základu, základného gruntu informácie a jej modálnej a expresívnej nadstavby v každom rečovom akte.⁵ Da sa dokonca konštatovať, že živá ľudská reč je vždy expresívne zafarbená, pretože paralelne s odrazom objektívnej skutočnosti sa v nej vždy vyjadruje aj zážitok či pociťovanie človekom toho, čo má svoje miesto, prebieha či uskutočňuje sa v objektívnej skutočnosti. Dokonca aj také "strohé" formy reči, akými sú náučný či vedecký a administratívny jej štýly, často zahrňujú v sebe, vplietajú do seba expresívnu podfarbenosť. Avšak mechanizmy generovania, štrukturovania, tvorby tejto zafarbenosti sú rozmanité, mnohotvárne a rôznoplánové, počnúc orientáciou reči na hodnotový, axiologický obraz sveta, cez obrazno-asociatívne či ikonické postupy pri vedomom alebo aj podvedomom vyjadrovaní emocionálneho obsahu

komunikácie medzi hovoriacim a počúvajúcim v uskutočňovanom nimi rečovom akte až po vyjadrovanie celej palety pocitových vzťahov v diapazóne súhlasu alebo nesúhlasu s tým, o čom a ako sa komunikuje, ale zároveň aj rozčleňuje a diferencuje nielen medzi podávateľom reči a jej príjemcom, ale aj medzi jednotlivými jazykmi sveta. Zdá sa teda, že kým racionálny základ reči (textu) má vo svojej podstate univerzálny charakter, emocionálny je skôr jazykovo-nacionálne špecifický. Ich vzájomný vzťah v komunikácii bolo by možné špecifikovať aj ako dialektický vzťah všeobecného a zvláštneho, špecifického. Základným "nervom" expresívnosti sú však kognitívne vzťahy ľudskej psychiky, ktoré povzbudzujú, vedú človeka "skrásňovať" reč, "angažovať sa" za ňu za účelom či v dôsledku pocitovania určitých emocionálnych stavov podávateľa reči vo vzťahu k adresatovi. Preto sa v jazykovede vyčleňujú a skoro všeobecne uznávajú dve kategórie sémantických komponentov zobsažňujúcich základnú sémantickú štruktúru vety: a) komponenty kognitívne a b) komponenty komunikatívne. A práve do druhej skupiny komponentov orientovaných na obsah výpovedí ako štvrtú podskupinu (za intonačnú modalitu, istotnú modalitu a intenzifikáciu) zaraďuje všeobecnojazykovedná teória emocionálne modifikujúce komponenty. V najrozličnejšej jazykovednej literatúre sa obyčajne a najčastejšie uvádza emocionálna zložka jazyka ako jeden zo siedmich jeho čiastkových aspektov ako možnosti na aktualizáciu propozície pod záhlavím komunikatívnej zložky. Pritom sa to často robí aj vo výpočte pred temporálnym zaradením propozície vzhľadom k momentu prehovoru a k lokálnej fixácii propozície vzhľadom k miestu prehovoru.

K uvedenému možno dodať, že kým vzťah k partnerom prehovoru, postojová modalita, temporálne a lokálne zaradenie propozície pri výpovednej či prehovorovej realizácii propozície sú aspekty obligatórne, emocionálna zložka, podobne ako aj istotná modalita a intenzifikácia, sú z hľadiska miery a hodnoty informácie vo väčšine prípadov iba fakultatívne a obyčajne individualizované aktualizácie zložky. Súvisí to s tým, že tzv. emocionálna modifikácia výpovede sa svojou povahou podstatne líši od jej štyroch vyššie uvedených obligatórnych komunikatívnych modifikácií. Ide totiž o to, že kým prvé z nich patria do racionálnej oblasti, emocionálnosť do nej nepatrí, pretože je súčasťou inej mentálnej sféry, sféry neracionálnej - sféry citu a afektu. Preto teda emocionálnosť nie je hierarchicky na tej istej rovine ako obligatórne racionálne zložky výpovede, hoci ju nepochybne spája spoločný rys s istotnou modalitou a intenzifikáciou, a tou je zaujímanie podávateľom reči subjektívneho postoja k situácii a k uskutočňovanému rečovému aktu, k hodnoteniu a spôsobu či "obrazu" jeho vyjadrenia. Tento hodnotiaci príznač platí vlastne aj pre postoje rozumového hodnotenia vyjadrovaných faktov. Prov. napr.: *je správne, že..., je dôležité, že... a pod.*

Prejav citového postoja či citového zaujatia v reči môže však byť často aj mimovoľný, spontánny, neúmyselný, niekedy aj až proti vôli hovoriaceho. Emocionálna zložka reči (textu) predstavuje teda až tretí stupeň v pomere k zložkám kognitívnym a primárne komunikatívnym, má kvalitatívne odlišný charak-

ter oproti iným aktualizacným zložkám a je celkom samostatnou zložkou či aspektom výpovede.

Rečové signály emocionálnosti môžu tedy byť veľmi rôzne, sú čiastočne langueové a čiastočne parolové a sú vonkajšími objektívnymi indikátormi vnútorného psychického stavu hovoriaceho, tzv. stavu emocionálneho napätia či zaujatia, ktoré môže predstavovať celú škálu emócií rôzneho druhu, kladných a záporných, v rôznom stupni sily. Tieto emócie sú všeobecne ľudské. Sémantika citových vypätí by teda mohla patriť k jazykovým či psycholingvistickým univerzáliám komunikatívnosti, nebyť ich diferencovanosti čo do jednotlivých jazykov. Ved prijímateľ reči (textu) obyčajne dokáže (hoci niekedy len viac-menej intuitívne) prijímať a dekodovať konkrétny emocionálny stav hovoriaceho v danej chvíli a v danej situácii uskutočňovania sa rečového aktu a to všetko sa deje vďaka súhrnu všetkých rečových, ale aj jazykových a mimojazykových či paralingvistických signálov či tzv. vektorov komunikácie⁶ emocionálnosti v danom prehovore a vníma ich ako paralelnú informáciu k vecnému (referentnému) obsahu oznamovaného, resp., v prípadoch výpovedi bez intelektuálneho obsahu chápe ich len ako púhy výraz citu alebo afektu. Pravda, treba pritom brať do úvahy aj také závažné faktory, ako je národná povaha, dobový úzus, osobný temperament hovoriaceho a pod., keď sa nechceme dopustiť omylu či polovičatosti pri interpretácii citovej zložky výpovede (reči, textu).

Z hľadiska existujúcej odbornej literatúry je možno konštatovať, že problém expresívnosti, jedným zo základných lexikálno-gramatických výrazových prostriedkov na vyjadrenie ktorého sú aj zaujímavé nás častice, sa donedávna najčastejšie skúmal v spojitosti s úlohami najmä štylistického opisu jazyka, so sémantickými výskumami expresívneho zafarbenia slov a konštrukcií a v poslednom čase najmä v spojitosti so skúmaním pragmatických faktorov ako vektorov komunikácie fungujúcich v jazyku. V každom z uvedených smerov výskumu sa tento problém rozoberal v kategoriálnom priestore zodpovedajúcej mu oblasti a jej poznatkov. Expresívna funkcia jazyka sa v dôsledku toho stala vágnou, akousi "rozmytou" a stratila svoj vlastný kategoriálny základ. Preto sa osobne domnievame, že jednou z hlavných úloh výskumu by mal byť výskum všetkých tých parametrov a prostriedkov výrazovosti, ktoré tvoria základ jazykových mechanizmov expresívnosti. A tieto mechanizmy, ktoré sú univerzálne v kognitívnom procese a pridávajú reči (textu) neutrálnosti, by sa mali pokladať za špecifické pre jazykový základ v závislosti od nich nominatívnej alebo komunikatívnej podstaty, od ich uzuálneho charakteru alebo od ich účinnosti so všeobecnými zákonitostami textovej tvorby. Zdá sa totiž, že kognitívny plán expresívnej funkcie jazyka podmieňuje jeho prehlád ako "generátora" expresívnosti jazykových výrazov. Určenie všetkých prejavov expresivity ako výraz subjektívnych intencií hovoriaceho spätých s emocionálnym zážitkom o tom, čo oznamuje či čo vypovedá o svete osobitnými jazykovými prostriedkami, ktorými transformuje tieto informačné intencie do modifikovanej podoby expresívneho zafarbenia svojej výpovede (reči, textu). Teória textu či rečových aktov,

resp. pragmaštylistika či teória jazyka a jazykovej osobnosti v texte (reči) potvrdzujú platnosť mnohorozmerovosti a viacstupňovosti reči (textu). Preto je potrebné zaoberať sa výskumom parametrov expresivnosti textu, denotatívnou a expresívnou rovínou textu a odhaľovaním postupov tvorby expresivnosti v umeleckých textoch. V súvislosti s tým možno ďalej poznamenať, že všetky roviny textu, vrátane takej integrálnej syntetickej roviny, akou je expresívna, sa geneticky a funkčne určujú jeho komunikatívnou podstatou a pragmatickým zameraním, resp. kognitologicky. Z toho by bolo možné ďalej vyvodit', že vypracovanie ucelenej teórie expresivity textu si vyžaduje interdisciplinárny či interscientistický charakter a zohľadnenie doterajších výsledkov špecifických psychologických, logických, psycholingvistických a sociolingvistických výskumov genetického, funkčného a explikatívneho typu. Len v takom prípade bude asi možné zvýšiť heuristický význam teórie expresivity textu (reči) pre rozvoj jazykovedy a kultúry hovoreného (písaného) slova, a tým značne zintenzívniť jej aplikované možnosti v tých oblastiach ľudskej činnosti, v ktorých tvorba a používanie textov má svoj prvoradý význam, a to v pedagogike, v umení, v žurnalistike a v prostriedkoch masovej komunikácie vôbec.

POZNÁMKY:

- 1 Pozri napr.: Problematika častic (partikul) v gramatickom systéme spisovnej ruštiny v porovnaní so slovenčinou. In: Zborník Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove, KRJL. Red. Š. Doboš, Bratislava 1964, s. 97-134; Slovné druhy a jazyková výučba. In: Zborník Filozofickej fakulty UPJŠ. Pedagogika - Metodika. Red. A. Čuma. Bratislava 1966, s. 227-243; О грамматической природе и классификации частиц. In: Избранные доклады и сообщения чехословацкой делегации. IV-ый Международный конгресс преподавателей русского языка и литературы. Нитра, 1979, с. 115-123; БАЛАЖ, Г. и коллектив, Современный русский язык в сопоставлении со словацким. Морфология. Bratislava 1989, s. 345-355.
- 2 Pozri napr.: ISACENKO, A. V.: Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I. Formenlehre. Halle (Saale), VEB Max Niemeyer Verlag 1962, S. 600-613; ВИНОГРАДОВ, В. В.: Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва 1972, с. 520-530; ЗАГУРСКАЯ, М. И.: Частицы, как особая часть речи и их классификация. Труды Сухумского педагогического института, т. 1, 1942, с. 177-190; ИВАНОВА, А. Ф.: Учение о частях речи в учебниках буслаевской школы. In: РЯШ, 1957, 3, с. 90-99; ПЕТЕРСОН, М. Н.: О частях речи в русском языке. In: Вопросы грамматического строя. Москва 1955, с. 175-187; ПОСПЕЛОВ, Н. С.: Учение о частях речи в русской грамматической традиции. (Материалы к курсам языкознания). Ред. В. А. Звегинцев. Москва 1954, 36 стр.; СКИБА, Ю. Г.: Частица как служебное слово

в современном русском языке. (Пособие для студентов-филологов). Черновцы 1958, 18 стр.; BAUER, J.: Spojky a částice. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské university, XIII, 1964. Řada jazykovědná, A 12. Brno 1964, s. 131-139; HAVRÁNEK, B.: Řadění slovních druhů v mluvnici. In: Rusko-české studie. Sb. Vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk a literatura, II, 1960, s. 465-470; KOMÁREK, M.: K otázce slovních druhů v češtině. In: Slovo a slovesnost 17, 1956, 3, s. 160-168; КОПЕЦКИЙ, Л. В.: Выklady z ruské fonetiky a morfologie. Praha 1960, s. 194-196; MIROWICZ, A.: O partykulach, ich zakresie i funkcji. In: Biuletyn PTJ, VIII, 1948, s. 134-148; RIEGER, J.: O partykulach. In: Jezyk Polski, 37, 1957, 3, s. 179-188.

- 3 Presvedčujú o tom už aj práce, ktoré sme uviedli v našej poznámke č. 2.
- 4 Pozri o tom hoci len vysokoškolské učebnice z morfológického systému jednotlivých prirodzených jazykov alebo ich akademické gramatiky.
- 5 Pozri o tom konkrétne v prácach akademika V. V. Vinogradova a konkrétne v jeho práci О категории модальности и о модальных словах в русском языке. Москва, ТИРЯ, т. 2, 1950, с. 38-79.
- 6 O vektoroch komunikácie pozri prácu J. Mistríka Výberová prednáška zo slovenského jazyka. Vektory komunikácie. Vysokoškolské skriptá. Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Bratislava 1990, 84 s.